

DOI: 10.18559/SOEP.2016.6.1

Katarzyna Maria Bartnik

Uniwersytet Gdański, Wydział Ekonomiczny, Katedra Ekonomiki Integracji
Europejskiej
katarzyna.bartnik@gmail.com

ZNACZENIE KAPITAŁU LUDZKIEGO I SPOŁECZNEGO W ROZWOJU REGIONALNYM NA PRZYKŁADZIE FINLANDII

Streszczenie: Celem publikacji było przedstawienie najważniejszych elementów teorii kapitału ludzkiego i społecznego w odniesieniu do rozwoju regionalnego. W opracowaniu przyjęto założenie, że kapitał ludzki ma istotny wpływ na wzrost i rozwój gospodarczy oraz że jego rozwojowi sprzyja aktywna polityka państwa i regionu. Przedmiotem polityki państwa powinno być inwestowanie w edukację, a także kształtowanie zdrowych stosunków społecznych opartych na zaufaniu, umożliwiających rozwój przedsiębiorczości i zwiększających wydajność. Regiony natomiast powinny się skupić na zapewnieniu odpowiednich warunków dla utrzymania i przyciągania ludzi o wysokim potencjale intelektualnym i kreatywnym, ponieważ to oni stanowią siłę sprawczą regionalnego wzrostu gospodarczego. W niniejszej pracy posłużono się przykładem Finlandii, która dzięki umiejętnemu zarządzaniu władz publicznych osiągnęła spektakularny sukces gospodarczy na przełomie XX i XXI wieku. Z kraju peryferyjnego, którego gospodarka była oparta na eksploatacji zasobów leśnych i produkcji rolnej, stała się jedną z najbardziej nowoczesnych i konkurencyjnych gospodarek o wysokim poziomie kapitału ludzkiego i społecznego. W podsumowaniu podjęto próbę odpowiedzi na pytanie dotyczące możliwości przeniesienia niektórych fińskich rozwiązań do Polski. Czy możliwe jest zbudowanie gospodarki o wysokim potencjale kapitału ludzkiego i społecznego w Polsce?

Słowa kluczowe: kapitał ludzki, kapitał społeczny, rozwój regionalny.

Klasyfikacja JEL: E24, R11.

THE IMPORTANCE OF HUMAN AND SOCIAL CAPITAL IN THE REGIONAL DEVELOPMENT: THE CASE STUDY OF FINLAND

Abstract: The aim of the publication is to present the most important elements of human and social capital theory in relation to regional development. The study assumes that human capital has a significant impact on economic growth and development and that its development is supported by an active policy of the state and the region. The subject of state policy should be investing in education, but also the reinforcement of healthy social relations based on trust, enabling the development of entrepreneurship and increasing productivity. Regions, however, should focus on providing adequate conditions for maintaining and attracting people with high intellectual and creative potential, because they are the driving force behind regional economic growth. In this paper, the example of Finland was used, which, thanks to the skillful management of the public authorities, has achieved spectacular economic success at the turn of the twentieth and twenty-first centuries. From a peripheral country whose economy was based on the exploitation of forest resources and agricultural production, it has become one of the most modern and competitive economies, with high levels of human and social capital. In the conclusion, the possibility was discussed of transferring some of the Finnish solutions to Poland. Is it possible to create an economy with high potential of human and social capital in Poland?

Keywords: human capital, social capital, regional development.

Wstęp

Podstawowym wyzwaniem dla państw i regionów w XXI wieku stało się budowanie gospodarki opartej na wiedzy, w której kluczową rolę odgrywa kapitał ludzki. Koncepcja gospodarki opartej na wiedzy po raz pierwszy została omówiona przez F. Machlupa [1962], natomiast spopularyzował ją P. Drucker [1994], który pisał o powstaniu nowej ery, nazywając ją erą społeczeństwa wiedzy. W nowym systemie to nie praca, surowce czy kapitał są podstawowym zasobem, lecz wiedza, która pozwala na osiągnięcie konkurencyjności i wysokiego poziomu rozwoju. Nośnikiem tej wiedzy jest wysokiej jakości kapitał ludzki.

1. Pojęcie kapitału ludzkiego

Zainteresowanie wpływem wiedzy i zdolności człowieka na dobrobyt narodu sięga początków historii myśli ekonomicznej. Pierwsze badania dotyczą-

ce kapitału ludzkiego przeprowadził William Petty w XVII wieku, traktując umiejętności ludzkie jako element składowy kapitału trwałego. Również Adam Smith w fundamentalnym dla ekonomii dziele *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów* z 1776 roku zwrócił uwagę na pożyteczne umiejętności nabywane przez członków społeczeństwa. Uważał, że wiedza i kwalifikacje ludzi wpływają na wydajność pracy, która bezpośrednio przekłada się na powiększanie bogactwa narodu. Kontynuatorami rozważań na temat roli człowieka byli tacy ekonomiści, jak J.S. Mill, K. Marks, A. Marshall czy T. Veblen. Jednak wiedza na ten temat została uporządkowana i ugruntowana dopiero w latach 60. XX wieku, dzięki pracom i badaniom prowadzonym przez J. Mincera, T. Schultza i G. Beckera. Na podstawie ich dokonań powstała teoria kapitału ludzkiego.

Teoria kapitału ludzkiego przyniosła zupełnie nowe spojrzenie na istotę ludzką i jej zdolności. W pracy z 1958 roku J. Mincer zwrócił uwagę na szczególną rolę kapitału ludzkiego w kształtowaniu różnic pomiędzy wynagrodzeniami pracowników. Uważał, że wynagrodzenia pracowników zależą od długości okresów edukacji formalnej i doświadczenia zawodowego. Pracownicy bardziej wykształceni i posiadający dłuższy staż pracy są bardziej wydajni i przez to otrzymują wyższe wynagrodzenia. Następnie T. Schultz w 1961 roku w swojej pracy postawił tezę, że nabyte kompetencje i wiedzę pracowników można uznać za formę kapitału, który pozwoli wyjaśnić, dlaczego w XX wieku wzrost gospodarczy stał się tak szybki, mimo że wzrost zasobu kapitału fizycznego, ziemi czy pracy nie następował równie prędko. Schultz twierdził, że inwestycje w kapitał ludzki są główną przyczyną wzrostu realnych zarobków na osobę. Istotny wkład w rozwój teorii kapitału ludzkiego, wyróżniony w 1992 roku Nagrodą Nobla, wniósł także G. Becker. W 1962 roku wprowadził on pojęcie inwestowania w kapitał ludzki, traktując to jako formę alokacji zasobów, która wpływa na przyszłe realne dochody. Poprzez inwestowanie w kapitał ludzki pojmował edukację, zdobywanie doświadczenia w pracy, szkolenia, opiekę medyczną, a także zdobywanie informacji na temat funkcjonowania gospodarki [Becker 1962].

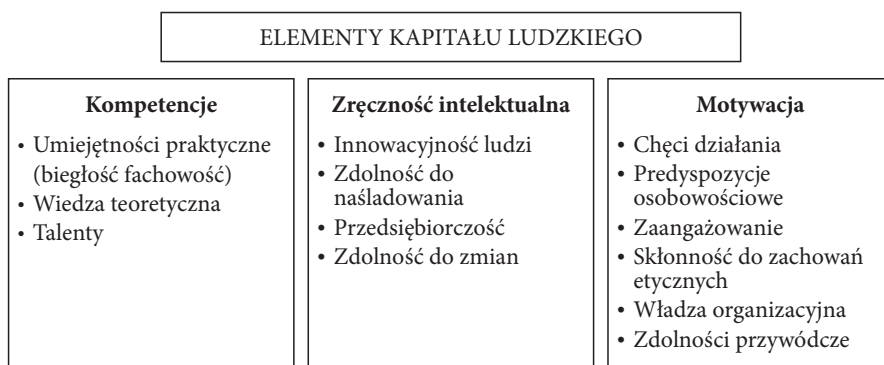
Teoria kapitału ludzkiego wzbudziła zainteresowanie wielu ekonomistów i stała się podstawą dalszych analiz o charakterze teoretycznym i empirycznym. Doszukiwano się między innymi podstawowych źródeł kapitału ludzkiego. Z różnych rozważań wynika, że na kształtowanie kapitału ludzkiego istotny wpływ mają: państwo, rodzina, szkoła i przedsiębiorstwo oraz interakcje międzyludzkie. Praca B. Kozuch [2001] wskazuje, że kapitał ludzki jest efektem inwestycji państwa w edukację oraz inwestycji wpływających na jakość życia, czyli inwestycji w zdrowie, ochronę środowiska i kulturę. Jak

wynika z badań, znaczący wpływ na zdolność człowieka do powiększania zasobów wiedzy mają także dom rodzinny i szkoła. Zdolności te określane są jako wczesny kapitał ludzki. Wpływ domu przejawia się dostępnością do zabawek, gier, książek. Istotne jest także wykształcenie rodziców i czas, który poświęcają dzieciom. Wpływ szkoły wyraża się w dostępności do pomocy naukowych, kwalifikacjami nauczycieli i sprawnością administracji [Psacharopoulos i Wiles 1981]. Z kolei w życiu dorosłym człowieka kapitał ludzki kształtowany jest przede wszystkim w środowisku pracy przez doświadczenie zawodowe i szkolenia. Jednak w budowaniu kapitału ludzkiego ważne są także uwarunkowania społeczne i kulturowe. Uwzględnienie tych uwarunkowań było istotnym rozwinięciem koncepcji. S. Cote [2001] wskazał, że motywacja, wartości moralne, postawy oraz wiedza i umiejętności interpersonalne są istotnymi składnikami kapitału ludzkiego, ściśle powiązanymi z kulturą i tradycjami.

Z przeglądu literatury wynika, że kapitał ludzki można rozpatrywać w dwojakim ujęciu. W publikacji postanowiono przyjąć następujące definicje:

- w wąskim ujęciu kapitał ludzki jest określany jako „wiedza, umiejętności, zdolności i inne przymioty jednostki ludzkiej, które są istotne w aktywności ekonomicznej” [OECD 1998];
- w szerokim ujęciu kapitał ludzki można zdefiniować jako „zasób wiedzy, umiejętności, zdrowia, energii witalnej zawarty w społeczeństwie” [Domański 1993].

W literaturze kapitał ludzki rozpatrywany jest także w kontekście wartości przedsiębiorstwa. W ujęciu M. Bratnickiego i J. Strużyny [2001] kapitał ludzki tworzą takie elementy, jak: kompetencje, motywacja i zręczność intelektualna (rys. 1).

Rysunek 1. Składniki kapitału ludzkiego w kontekście wartości przedsiębiorstwa

Źródło: [Bratnicki i Strużyna 2001].

Przytoczone definicje kapitału ludzkiego pozwalają wyróżnić jego najważniejsze cechy. Jest on niematerialny i przypisany do jednostki na zasadzie wyłączności. Oznacza to, że poszczególne osoby mogą uniemożliwić innym wykorzystanie własnych zasobów kapitału ludzkiego. Podobnie jak inne formy kapitału, może on ulec deprecjacji przez naturalny spadek umiejętności czy zdrowia w miarę upływu lat lub na skutek pojawienia się nowej wiedzy. Ma charakter heterogeniczny, łączy w sobie różne formy wiedzy i umiejętności.

2. Pojęcie kapitału społecznego

Rozważania nad kapitałem ludzkim nawiązują do koncepcji kapitału społecznego. Pojęcie kapitału społecznego zostało wprowadzone do nauk społecznych i spopularyzowane w literaturze głównie za sprawą P. Bourdieu, J.S. Colemana, R. Putnama i F. Fukuyamy. Zauważono, że – podobnie jak kapitał ekonomiczny – stosunki społeczne i sieci powiązań między jednostkami są zasobem, dzięki któremu można osiągnąć zamierzone korzyści. W połowie lat 80. XX wieku P. Bourdieu [1986, s. 241–258] przedstawił kapitał społeczny jako indywidualne inwestycje w sieci związków społecznych, oparte na wzajemnej znajomości i zaufaniu. Postrzegał kapitał społeczny przede wszystkim jako dobro prywatne poszczególnej jednostki, od niego uzależniał jej pozycję społeczną. J.S. Coleman [1988] przedstawił odmienną definicję, określając kapitał społeczny jako umiejętności współpracy międzyludzkiej w obrębie grup i organizacji w celu realizacji wspólnych potrzeb i interesów. Szczególne znaczenie J.S. Coleman przypisał normom i wartościom oraz zdolnościom członków zbiorowości, którzy są skłonni do poświęcenia interesu indywidualnego na rzecz dobra społecznego [Przybysz i Sauś 2004]. Definicję Colemana przyjęto w niniejszej publikacji.

R. Putnam, analizując rozwój demokracji i nierównomierny rozwój między południem a północą Włoch, doszedł do wniosku, że decydującą rolę w tych procesach odegrał kapitał społeczny. Uważał, że północne regiony Włoch sukces gospodarczy zawdzięczają wysokiej efektywności zbiorowego działania. Według Putnama kapitał społeczny składa się z trzech zasadniczych elementów: zaangażowania obywatelskiego, norm wzajemności i zaufania. Zaangażowanie obywatelskie może wystąpić w postaci formalnej, poprzez aktywne uczestnictwo w organizacjach pozarządowych, związkach zawodowych, partiach politycznych itp. lub w postaci nieformalnej, poprzez

budowanie ścisłych relacji z przyjaciółmi, sąsiadami, współpracownikami. Istotna jest intensywność kontaktów i tworzenie sieci społecznych, które ułatwiają komunikację oraz poprawiają przepływ informacji. W sieciach obywatelskiego zaangażowania powstają bardzo silne normy wzajemności, które nakazują odwdziaczyć się za wsparcie. Osoba zaufana, lojalna, przestrzegająca norm danej społeczności, może liczyć na jej poparcie. Ważnym elementem kapitału społecznego są więzi zaufania, które napędzają współpracę. Im większy poziom zaufania w danej społeczności, tym ściślejsza i efektywniejsza współpraca. Z kolei współpraca generuje zaufanie. Następuje dodatnie sprzężenie zwrotne, które pozytywnie wpływa na akumulację kapitału społecznego [Putnam 1995].

Koncepcję kapitału społecznego uzupełnił także ekonomista F. Fukuyama [1997], który koncentruje się na wpływie kapitału społecznego na działalność gospodarczą, społeczną i polityczną. Fukuyama łączy wysoki poziom kapitału społecznego z funkcjonowaniem zdrowego państwa obywatelskiego oraz tworzeniem grup i stowarzyszeń będących „wypełnieniem” pomiędzy państwem a rodziną.

Istota kapitału społecznego przejawia się w zdolności jednostek do łączenia się w grupy z zamiarem realizacji przyjętych celów. Jednak jego oddziaływanie może mieć zarówno pozytywny, jak i negatywny charakter. Kapitał społeczny oddziałuje pozytywnie, gdy objawia się takimi formami współpracy, które przynoszą ekonomiczny i społeczny rozwój. Natomiast z negatywnym kapitałem społecznym wiążą się takie zjawiska, jak: działalność gangów i mafii, klientelizm (poparcie w zamian za korzyści), korupcja, zamknięte grupy społeczne (grupy wyznaniowe, etniczne, mniejszości narodowe) [Janc 2009].

Jako podstawowe źródło kapitału społecznego wymienia się rodzinę, która jest pierwszą podstawową jednostką współdziałania. Rodzina wpływa na rozwój psychiczny i emocjonalny, uczy jednostki współdziałania z innymi ludźmi. Kapitał społeczny istotnie formułuje także szkoła, która wpaja podstawowe wartości i umiejętności oraz tworzy sieci koleżeńskie. Na kształtowanie się kapitału społecznego wpływ mają także państwo i środowisko lokalne. Państwo oddziałuje poprzez odpowiednią politykę oświatową, społeczną, bezpieczeństwo publiczne i poszanowanie prawa własności. Rola samorządu jest także ważna ze względu na zachęcanie społeczności do wzięcia udziału we wspólnych inicjatywach czy tworzeniu stowarzyszeń.

3. Kapitał ludzki i społeczny jako czynnik wzrostu gospodarczego

Na gruncie badań twórców teorii kapitału ludzkiego analizowano zależności pomiędzy kapitałem ludzkim a wzrostem gospodarczym. W konsekwencji powstały endogeniczne teorie wzrostu gospodarczego, które traktują kapitał ludzki jako istotną determinantę wzrostu. Od połowy lat 90. XX wieku, wraz z artykułem P. Romera [1990], obserwujemy nowe podejście w teorii wzrostu gospodarczego, w którym uważa się, że zasoby kapitału ludzkiego znacząco oddziałują na stopę wzrostu gospodarczego. Wynika to z wpływu kapitału ludzkiego na kapitał rzeczowy – wzrost poziomu kwalifikacji i umiejętności pracowników determinuje wzrost produktywności kapitału rzeczowego. W konsekwencji z endogenicznej teorii wzrostu gospodarczego wynika, że wykształcenie i zdolności, a także zdrowie pracowników zwiększają produktywność pracy, wpływając jednocześnie na długookresowy wzrost gospodarczy i adaptowanie nowych technologii. Związane jest to z zaprezentowanym w pracy M. Rogersa [2003] efektem:

- poziomu – kapitał ludzki, podobnie jak inne czynniki wytwórcze, wspiera wzrost produktu przypadającego na pracującego,
- stopy – kapitał ludzki determinuje akumulację innych czynników wytwórczych, w tym przede wszystkim wiedzy naukowo-technicznej i kapitału rzeczowego.

Wpływ kapitału ludzkiego na długookresową stopę wzrostu gospodarczego jest na tyle silny, że istnieje możliwość wystąpienia obydwu efektów równocześnie [Jabłoński 2012].

Wykorzystanie założeń modeli wzrostu endogenicznego w analizie regionalnej nie jest do końca możliwe, ponieważ związek między kapitałem ludzkim a rozwojem gospodarki narodowej może się różnić od ich relacji na poziomie regionalnym. Podobnie jak w gospodarce krajowej, zasób kapitału ludzkiego wpływa na poziom produktywności w regionie i związane z nim efekty zewnętrzne. W odróżnieniu jednak od gospodarki narodowej kapitał ludzki w regionie może prowadzić do realokacji przestrzennej czynników produkcji. Region różni się bowiem od gospodarki narodowej tym, że cechuje go większy stopień otwartości granic, który umożliwia swobodny przepływ czynników produkcji, w tym przede wszystkim siły roboczej między regionami tego samego kraju. Z kolei skłonność do migracji zależy od poziomu kapitału ludzkiego. Im wyższa jakość czynnika ludzkiego, tym większa mobilność geograficzna i międzyregionalna. W regionie, w którym

oferuje się wyższe płace, można zaobserwować napływ netto kapitału ludzkiego i dochodzi do wzrostu: populacji, inwestycji w wiedzę i w efekcie produktywności. Odwrotna sytuacja występuje w regionie, w którym zanotowano odpływ netto kapitału ludzkiego. W konsekwencji pierwszy region korzysta z efektów zewnętrznych, drugi ponosi straty w wyniku emigracji wykształconych pracowników [Faggian i McCann 2009].

Wiele badań zostało także poświęconych analizie wpływu kapitału społecznego na wzrost gospodarczy. Z pracy S. Knacka i P. Keefera [1997] wynika, że zaufanie i normy społeczne są związane z wyższym poziomem dochodów i mniejszą ich nierównością. Ponadto wielu badaczy podkreśla, że podstawową korzyścią z kapitału społecznego jest zmniejszenie niepewności i redukcja kosztów transakcyjnych. W społeczeństwach o wyższym poziomie zaufania możliwe jest prowadzenie działalności gospodarczej bez konieczności spisywania umów czy ponoszenia wydatków na zabezpieczenie transakcji. Z kapitałem społecznym wiążą się także: szybszy przepływ informacji, możliwość wspólnego rozwiązywania konfliktów oraz lepszy klimat inwestycyjny.

4. Kapitał ludzki i społeczny w kontekście rozwoju miast i regionów

W koncepcjach rozwoju regionalnego i teoriach lokalizacji kapitał ludzki od dawna jest postrzegany jako czynnik warunkujący rozwój. Już J.H. von Thünen uważał, że uznawanie człowieka za formę kapitału wcale nie uwłacza jego godności. Wyrażne odniesienie w tym zakresie można dostrzec dopiero w teorii biegunów wzrostu, której autorem jest F. Perroux (1955 r.). Według francuskiego ekonomisty wzrost nie występuje wszędzie w tym samym czasie; uwidacznia się z różną intensywnością w formie punktów i obszarów wzrostu, z których rozprzestrzenia się następnie w różny sposób, przynosząc zróżnicowane efekty dla całej gospodarki. Koncepcja bieguna wzrostu F. Perroux silnie akcentuje zagrożenie innowacji, której nośnikiem jest czynnik ludzki [Grzeszczak 2007].

Z teorii kumulatywnej przyczynowości G. Myrdala [1957] wynika natomiast, że regiony o korzystniejszych uwarunkowaniach rozwojowych przyciągają kapitał i ludność i dzięki temu rozwijają się szybciej niż pozostałe. Dzieje się tak dlatego, że zmiany pozytywne kumulują proces wzrostu, a zmiany negatywne proces stagnacji. Prowadzi to do przedstawionego przez Myrdala efektu wymywania zasobów z regionów słabiej rozwiniętych.

Tym samym zjawisko to różnicuje proces rozwoju w przestrzeni, zwiększając dystans pomiędzy ośrodkami wzrostu i obszarami peryferyjnymi [Myrdal 1957].

W teorii rozwoju nierównomiernego A. Hirschman [1958] podkreślił, że rozwój przebiega w przestrzeni nierównomiernie. Mechanizmy, które do tego prowadzą, to korzyści skali i korzyści aglomeracji, jakie przedsiębiorstwa odnoszą z lokalizacji w największych ośrodkach bądź w ich otoczeniu. Jednocześnie, jako jeden z pierwszych, podkreślił psychologiczny aspekt rozwoju gospodarczego. Hirschman za jeden z istotnych czynników rozwoju regionów wzrostu uznał prorozwojową mentalność społeczności lokalnej [Hirschman 1958].

Jedna z najważniejszych koncepcji polaryzacji – teoria centrum i peryferie J. Friedmana [1966], która powstała na gruncie teorii rozwoju nierównomiernego – zwraca szczególną uwagę na czynnik ludzki i społeczny w rozwoju regionów. W swojej teorii Friedman rozwój regionów uzależnia między innymi od czynników pozaekonomicznych – socjologicznych, politycznych, psychologicznych, które są właściwe człowiekowi. Uważa, że procesy zachodzące w przestrzeni są zależne od ludzkich działań i społecznych interakcji. Szybszy rozwój obszarów centrum jest zdeterminowany istnieniem korzystniejszego środowiska do powstawania dyfuzji i adaptacji innowacji. Natomiast innowacyjność wymaga wiedzy i kapitału ludzkiego [Friedmann 1966].

Z perspektywy socjologicznej wyróżnia się trzy podstawowe koncepcje rozwoju odwołujące się do zmiany społecznej: modernizacji, rozwoju zależnego i autonomicznego, które ukształtowały się kolejno w latach pięćdziesiątych, sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Według teoretyków modernizacji rozwój w regionach zacofanych następuje poprzez naśladownictwo wartości Europy Zachodniej i dyfuzję innowacji. Rozwój jest procesem ewolucyjnym, stopniowym, prowadzącym do zmian od stadium tradycyjnego, preindustrialnego, do etapu nowoczesnego. Jego scenariusz przebiega najczęściej podobnie we wszystkich społeczeństwach i regionach, prowadząc wcześniej czy później na ścieżkę nieprzerwanego wzrostu i rozwoju. Zdecydowanie bardziej pesymistyczny wariant rozwoju obszarów biedniejszych zakładają badacze szkoły zależności. Według „dependystów” świat jest podzielony na centrum i peryferie. Obszary centrum wyzyskują i eksploatują obszary peryferii, narzucają im własne ideologie i normy. Utrzymywanie relacji na warunkach podyktowanych przez regiony rozwinięte prowadzi do zależności i utrwalą zacofanie biednych regionów. Natomiast zwolennicy rozwoju autonomicznego zaproponowali koncepcję rozwoju

endogenicznego – „rozwoju wewnętrznego”, „rozwoju samowspieranego”, który jest oparty na mobilizacji i zaangażowaniu społeczności lokalnej [Szczepański 1989].

Współczesne teorie rozwoju regionalnego silnie nawiązują do socjologicznej koncepcji rozwoju autonomicznego, wskazując na kapitał społeczny jako istotny czynnik rozwoju wewnętrznego. Z punktu widzenia badaczy rozwoju regionalnego zasoby społeczne mają szczególne znaczenie dla generowania różnic regionalnych. Dlatego w strategiach rozwoju lokalnego i regionalnego ważne jest świadome i planowe kreowanie oraz aktywizowanie kapitału społecznego, jak również trwała jego instytucjonalizacja [Herbst 2007]. Istotne jest budowanie tożsamości regionalnej, która wyzwala poczucie więzi ze społecznością lokalną [Jałowiecki i Szczepański 2002].

Kolejne badania pod koniec XX wieku dowodziły, że siłą napędową rozwoju regionalnego jest stała zdolność do uczenia się i zdobywania umiejętności oraz tworzenia innowacji. Stąd też eksponowanie roli kapitału ludzkiego i społecznego stało się tak powszechne. Rola innowacji, wiedzy i czynnika ludzkiego została wyraźnie zaakcentowana w teorii regionalnych systemów innowacji P. Cooke’a [1992]. Koncepcja podkreśla z jednej strony wagę powiązań i kooperacji między różnymi aktorami (instytucjami) odgrywającymi kluczową rolę w rozwoju gospodarczym, z drugiej zaś podstawowe znaczenie państwa w stymulowaniu i finansowaniu badań naukowych, transferu wiedzy i pobudzaniu innowacyjności [Cooke 1992]. Następnie powstała teoria regionów uczących się, której autorem jest M. Storper [1995]. Uważał on, że kluczowymi czynnikami konkurencyjności regionu są klimat kulturowy i zdolności interpersonalne mieszkańców, takie jak: wiedza, kreatywność, komunikatywność i zdolność do uczenia się, ponieważ ułatwiają one tworzenie innowacji. Teorią silnie nawiązującą do znaczenia kapitału ludzkiego i społecznego w rozwoju regionalnym jest koncepcja *triple helix* przedstawiona przez H. Etzkowitza i L. Leydesdorfa. W modelu podkreśla się znaczenie budowania dialogu między kluczowymi instytucjami z punktu widzenia pobudzania procesów rozwoju gospodarczego. Podstawowym założeniem tej teorii są korzyści płynące ze współpracy oraz powiązań głównych aktorów, tj. prywatnych firm, wyższych uczelni, instytucji naukowych i parków technologicznych oraz administracji publicznej [Etzkowitz 2002].

Ostatnio w analizach naukowcy koncentrują się na związkach kapitału ludzkiego ze wzrostem gospodarczym miast. Centralną rolę miast w rozwoju podkreślił między innymi R. Florida [2003] w koncepcji kapitału kreatywnego, która wzbudziła duże zainteresowanie. Klasa kreatywna „składa się

z ludzi, którzy tworzą ekonomiczną wartość dodaną dzięki swojej kreatywności”. Tworzą ją dwie główne grupy: rdzeń klasy kreatywnej i grupa kreatywnych specjalistów. Na rdzeń klasy kreatywnej składają się przede wszystkim: naukowcy, inżynierowie, nauczyciele akademicki, pisarze, poeci, artyści, aktorzy, projektanci oraz osoby związane z rozrywką. Grupę kreatywnych specjalistów tworzą osoby pracujące w gałęziach przemysłu związanych z wysoką technologią, usługach finansowych, prawniczych i opieki medycznej oraz zarządzający przedsiębiorstwem. Z klasą kreatywną wiąże się rozwój miast i metropolii, które są różnorodne i tolerancyjne oraz tworzą dogodne warunki dla życia mieszkańców. W tym kontekście R. Florida zaproponował model trzech czynników rozwoju gospodarczego, który tworzą: technologia, talent i tolerancja. Technologia jest funkcją koncentracji innowacji i zaawansowanych technologii w regionie. Talent jest utożsamiany z wiedzą i kompetencjami w środowisku lokalnym. Tolerancja natomiast dotyczy otwartości i różnorodności wszystkich grup etnicznych, ras oraz środowisk społecznych i zawodowych. Występowanie tych czynników w danej lokalizacji decyduje o powstawaniu ośrodków wzrostu skupiających klasę kreatywną, która staje się obecnie czynnikiem determinującym wzrost miast i regionów [Florida 2002].

W Polsce wpływ kapitału ludzkiego na wzrost i rozwój regionalny analizował między innymi Mikołaj Herbst. Z jego badań wynika, że w badanym okresie (1995–2003) zachodziła istotna współzależność między zasobami i przyrostem kapitału ludzkiego a poziomem dochodu i tempem rozwoju gospodarczego subregionów w Polsce. Regiony, które w połowie lat dziewięćdziesiątych charakteryzowały się wysokim poziomem wiedzy i umiejętności, osiągały w kolejnych okresach relatywnie szybki wzrost. Natomiast regiony o niskim potencjale kapitału ludzkiego rozwijały się wolniej [Herbst 2007].

Podsumowując, możemy stwierdzić, że z przeglądu literatury wynika, że konkurencyjność i innowacyjność miast i regionów zależy przede wszystkim od czynnika ludzkiego. To charakter występującego w regionie kapitału ludzkiego, jego poziom socjalizacji, zaufania społecznego, zakresu wiedzy i koncentracji warunkuje rozwój obszarów. Należy przy tym zaznaczyć, że z badań prowadzonych w ostatnich latach wynika, że istotnym atrybutem kapitału ludzkiego jest jego silna tendencja do koncentracji przestrzennej. Największa koncentracja zachodzi w biegunach wzrostu, czyli w stolicach regionu lub w metropoliach, gdzie skupiają się ludzie reprezentujący najwyższy poziom kapitału ludzkiego – klasa kreatywna. Prowadzi to do istotnej polaryzacji w rozmieszczeniu geograficznym tego kapitału.

5. Przypadek Finlandii

Analiza teorii kapitału ludzkiego i społecznego oraz endogenicznych teorii wzrostu gospodarczego i wybranych koncepcji rozwoju regionalnego pozwala częściowo zrozumieć spektakularny awans gospodarczy Finlandii. Z kraju peryferyjnego jeszcze na przełomie XIX i XX wieku, którego gospodarka była oparta na eksploatacji zasobów leśnych i produkcji rolnej, Finlandia stała się jedną z najbardziej nowoczesnych i konkurencyjnych gospodarek opartych na wiedzy i wysokiej jakości kapitału ludzkiego.

Obecnie Finlandia zaliczana jest do najbogatszych i najlepiej rozwiniętych państw Unii Europejskiej. W 2012 roku PKB *per capita* Finlandii wynosił 115% średniej UE-27 (analogiczny wskaźnik dla Polski — 66%). O dobrej kondycji fińskiej gospodarki świadczą: niski poziom inflacji (3,2%), stosunkowo niski poziom bezrobocia (7,7%) oraz zdrowe finanse publiczne. Deficyt budżetowy wynosi 1,9% PKB (średnia UE-27 to 4%), a dług publiczny stanowi 53% PKB (średnia UE-27 to 85,3%) [Eurostat 2013].

W badaniu Komisji Europejskiej „Innovation Union Scoreboard 2013” Finlandia wraz z takimi krajami, jak Szwecja, Dania i Niemcy, należy do liderów innowacji. Natomiast w raporcie Światowego Forum Ekonomicznego 2012–2013 Finlandia zajmuje trzecią pozycję (tuż po Szwajcarii i Singapurze) na liście 144 państw, które charakteryzuje najwyższa międzynarodowa konkurencyjność.

Fińskie doświadczenia pokazują, że dla rozwoju innowacyjnej i konkurencyjnej gospodarki opartej na wiedzy podstawowe znaczenie ma rozważna polityka rządu i polityka regionalna, w tym zbudowanie silnego narodowego i regionalnego systemu wspierania innowacji. Istotny jest także wysoki poziom edukacji kapitału ludzkiego, wysokiej jakości kapitał społeczny oraz wspieranie rozwoju innowacyjnych przedsiębiorstw.

Początki kształtowania się polityki regionalnej w Finlandii sięgają 1971 roku, kiedy to rząd utworzył Fundusz dla Regionów Słabo Rozwiniętych (Fund for Under-Developed Regions) w celu wspierania działalności gospodarczej. Wiązało się to z rozwiązaniem problemów bezrobocia i emigracji, z jakimi zmagala się fińska administracja. Pod koniec lat 60. ubiegłego wieku z uboższych regionów Finlandii wyemigrowało do Szwecji około 200 tys. mieszkańców. W związku z tym polityka rozwoju regionalnego lat 70. i 80. opierała się na przekonaniu, że każdy obywatel powinien mieć zagwarantowany równy dostęp do zatrudnienia, edukacji, opieki medycznej oraz pozostałych usług publicznych, niezależnie od miejsca zamieszkania. Polityka rozwoju regionalnego była prowadzona zgodnie z paradygmatem

wyrównawczym. Bogatsze regiony z południa płaciły na rzecz regionów słabiej rozwiniętych ze wschodu i północy [Häyrinen-Alestalo i in. 2006].

Przemiana fińskiej gospodarki w gospodarkę opartą na wiedzy rozpoczęła się jednak dopiero po dramatycznym kryzysie gospodarczym na przełomie lat 80. i 90. Nastąpiła wówczas zmiana polityki rządu i w 1990 roku wprowadzono nowy program. Nowa polityka rządu była zorientowana rynkowo i nastawiona przede wszystkim na prywatyzację przedsiębiorstw oraz inwestycje w nowe technologie. Światowy sukces przemysłu technologii informatycznych i komunikacyjnych ICT (np. firmy Nokia) zintensyfikował działania rządu w kierunku budowania przewagi naukowo-technologicznej i podniesienia międzynarodowej konkurencyjności fińskiej gospodarki. W tym celu stopniowo był tworzony narodowy system wspierania innowacji, którego ważnym aspektem było skoncentrowanie najważniejszych decyzji strategicznych i planowanie działań na poziomie rządu centralnego i ministerstw. Utworzono Radę Badań i Innowacji, z premierem na czele, która jest odpowiedzialna za strategiczny rozwój i koordynację fińskiej polityki naukowo-technologicznej i współtworzy bezpośrednio strategię rozwoju kraju. Ministerstwo Edukacji i Ministerstwo Gospodarki i Zatrudnienia w Finlandii są odpowiedzialne za realizację celów tej polityki oraz administrowanie publicznymi środkami finansowymi za pośrednictwem specjalnych agencji: Academy of Finland i Krajowej Agencji Rozwoju Technologicznego TEKES. Academy of Finland finansuje badania naukowe, prowadzi wymianę międzynarodową, a także zapewnia szkolenia dla naukowców. Z kolei TEKES inicjuje programy technologiczne łączące centra badawcze i uniwersyteckie z biznesem oraz stymuluje prace badawcze prowadzone przez firmy. Między innymi dzięki programom realizowanym przez TEKES poziom prac badawczych finansowanych przez sektor prywatny jest w Finlandii bardzo znaczący. Narodowy system wspierania innowacji współtworzy także Fiński Narodowy Fundusz Badań Naukowych SITRA, działający pod nadzorem parlamentu [Jauhiainen 2007]. Najwyższe organy państwa – parlament i rząd – tworzą Narodową Strategię Innowacyjności, która jest podstawą dla prac podejmowanych w ministerstwach. Poszczególne resorty nakreślają cele, natomiast działaniami operacyjnymi zajmują się agencje rządowe.

Zmiana polityki rządu przełożyła się na zmianę w podejściu do polityki rozwoju regionalnego, w której uznano prymat mechanizmu rynkowego i zaczęto faworyzować koncentrację i nierównomierny wzrost w przestrzeni. Zniesiono Program dla Regionów Słabo Rozwiniętych (*Programme for Under-Developed Regions*), a fundusz przeznaczony na rozwój tych regionów

przekształcono w państwowe fundusze Finnvera, pełniące funkcję regionalnych funduszy *venture capital* dla nowo powstałych innowacyjnych przedsiębiorstw. Ponadto w 1994 roku powstał Program Rozwoju Centrów Ekspertyz OSKE (*The Centre of Expertise Programme*). Inspiracją do wdrożenia programu był przypadek fińskiej miejscowości Oulu, gdzie udało się wykreować dynamiczną współpracę między uniwersytetem, biznesem i instytucjami publicznymi (*triple-helix*). Pierwsze centra ekspertyz powstały w miastach uniwersyteckich (w Helsinkach, Turku, Tampere, Vaasa, Oulu, Jyväskylä, Kuopio i Lappeenranta) i były skupione na obiecujących szybki wzrost, nowoczesnych dziedzinach wiedzy, takich jak: biotechnologia, ICT, technologie medyczne, technologie energetyczne i ochrona środowiska. Celem programu było wzmocnienie interakcji pomiędzy lokalnymi podmiotami w wybranych obszarach specjalizacji regionów i rozwój światowej klasy wiedzy eksperckiej dla podniesienia międzynarodowej konkurencyjności regionów. Mimo że centra ekspertyz nie powstały we wszystkich regionach, a tylko w tych najbardziej rozwiniętych, zakładano, że na ich utworzeniu skorzystają także regiony biedniejsze, ponieważ tworzona w nich wiedza będzie się rozprzestrzeniała na obszary sąsiadujące [Häyrynen-Alestało i in. 2006].

W 2014 roku Ministerstwo Gospodarki i Zatrudnienia wprowadziło nowy Program rozwoju innowacyjnych miast INKA (*Innovative Cities Programme*), który zastąpił Program rozwoju centrów ekspertyz OSKE. Program ma być administrowany przez Krajową Agencję Rozwoju Technologicznego TEKES w latach 2014–2020 i wdrażany w pięciu największych ośrodkach miejskich, w specyficznych obszarach tematycznych, takich jak Oulu (ochrona zdrowia), Joensuu (biogospodarka), Vaasa (zrównoważony rozwój energetyczny), Tampere (inteligentne miasta i reforma przemysłu) oraz Jyväskylä (cyberbezpieczeństwo). Program zakłada współpracę największych miast Finalndii z państwem, aby przyspieszyć realizację dużych projektów w nowych obszarach wiedzy, które przyczynią się do powstawania innowacyjnych przedsiębiorstw i miejsc pracy dla osób z wysokimi kompetencjami [Ministerstwo Gospodarki i Zatrudnienia Finlandii 2014].

Wśród czynników wpływających na budowanie gospodarki opartej na wiedzy decydujące znaczenie miał kapitał ludzki. Społeczeństwo fińskie wyróżniają: wysoki standard szkolnictwa wyższego, wysoki poziom powszechnego wykształcenia i równe szanse edukacyjne. W badaniach PISA (Projektu Międzynarodowej Oceny Uczniów), prowadzonych przez OECD w 2000, 2003, 2006 i 2009 roku, fińscy uczniowie we wszystkich dziedzinach (czytanie i interpretacja, matematyka, rozumowanie w naukach przyrodni-

czych) zajmują jedno z pierwszych miejsc na świecie. Społeczeństwo informacyjne o wysokiej jakości kapitału ludzkiego udało się zbudować dzięki prowadzonej polityce edukacyjnej. Po drugiej wojnie światowej głównym celem publicznej edukacji było objęcie wykształceniem wszystkich dzieci, niezależnie od ich statusu społeczno-ekonomicznego czy miejsca urodzenia. W latach 60. i 70. podniesiono poziom szkolnictwa wyższego i systemu badań, a na przełomie lat 70. i 80. priorytetem stało się rozwijanie zdolności naukowo-badawczych [Häyrynen-Alestało i in. 2006].

Obecnie polityka edukacyjna w Finlandii jest tak realizowana, żeby odpowiadała na potrzeby przemysłu, a kierunki kształcenia na wyższych uczelniach danego regionu korespondują z jego profilem gospodarczym i strukturą branżową przedsiębiorstw. W związku z rozwojem technologicznym Finlandii w edukacji duży nacisk kładzie się na nauki ścisłe, w tym przede wszystkim na matematykę i nowe technologie. Na początku lat 90. obok uniwersytetów utworzono liczne politechniki. Obecnie edukację wyższą w Finlandii tworzy 27 politechnik i 15 uniwersytetów. Politechniki, w przeciwieństwie do państwowych uniwersytetów, są własnością władz miejskich. Rola politechnik jest mocno powiązana z potrzebami lokalnych rynków pracy i lokalnej ekonomii. Chodzi o to, aby absolwenci szkół wyższych znaleźli zatrudnienie na lokalnym rynku i jednocześnie przyczyniali się do jego rozwoju. Skutkuje to wyższą efektywnością w zakresie gospodarowania wiedzą i kapitałem ludzkim w regionie. Wiedza dość często ulega deprecjacji i tylko człowiek w procesie stosowania wiedzy może przedłużyć jej cykl życia. Ponadto zatrzymywanie ludzi o wysokim potencjale intelektualnym i kreatywnym jest priorytetem w strategii każdego fińskiego regionu. Politechniki odgrywają także dużą rolę w regionalnym transferze technologii i wraz z innymi instytucjami, takimi jak centra ekspertyz, inkubatory przedsiębiorczości, parki technologiczne oraz agencje rozwoju regionalnego, tworzą regionalny system wspierania innowacji. Utworzenie politechnik, a tym samym wzrost liczby absolwentów kierunków inżynierskich, jest jednym z ważniejszych czynników wyjaśniających sukces fińskiego systemu innowacji [Häyrynen-Alestało i in. 2006]. Miernikiem tego sukcesu może być wysoki wskaźnik składanych wniosków patentowych do Europejskiego Urzędu Patentowego. W 2012 roku w Finlandii na milion mieszkańców zostało zgłoszonych 269,61 wniosku patentowego, podczas gdy średnia UE-28 wynosiła 108,05 wniosku. W Polsce na milion mieszkańców zostało złożonych 12,09 wniosku [Eurostat 2015].

Polityka rządu i regionów silnie wspierała także rozwój innowacyjnych przedsiębiorstw. Koncepcja rozwoju Finlandii opierała się przede wszyst-

kim na sektorach przemysłowych: informatyce i telekomunikacji (ICT), gospodarce zasobami leśnymi (*forestindustry*) i przemyśle elektromaszynowym (*metal and engineering*). Strategia rozwoju przedsiębiorczości zmierzała w dwóch zasadniczych kierunkach. Po pierwsze popierała rozwój technologiczny i koncentrację kapitałową w największych fińskich korporacjach, wspierając ich ekspansję na rynkach zewnętrznych. Jednym z głównych beneficjentów była Nokia, która na rynku krajowym jest prawdziwym potentatem. Po drugie polityka państwa stymulowała innowacyjny rozwój małych i średnich przedsiębiorstw, zachęcając je do współpracy technologicznej z największymi przedsiębiorstwami. W ten sposób ujawniały się efekty zewnętrzne, małe i średnie firmy korzystały z wiedzy i doświadczeń dużych przedsiębiorstw. Działania władz fińskich łączyły ze sobą dwa podstawowe cele. Z jednej strony wzmacniały siłę największych korporacji i klastrów najnowszej technologii konkurencyjnych na rynkach zagranicznych, z drugiej strony pobudzały przedsiębiorczość i włączały małe i średnie firmy w sieci kooperacyjne z dużymi koncernami [Eurostat 2015].

Ważnym elementem tworzenia nowoczesnej gospodarki jest również kapitał społeczny. Finlandia jest państwem stabilnym politycznie i ekonomicznie. Finowie wykazują wysoki poziom zadowolenia z polityków i zaufania do instytucji publicznych. Oparte jest to na „długiej tradycji dobrego rządzenia, które polega nie tylko na uczciwości i transparentności, ale też na szukaniu kompromisów” [Special Report 2013]. Potwierdzają to wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego, które wskazują, że najwyższymi wskaźnikami zaufania charakteryzują się społeczeństwa krajów nordyckich reprezentujące model państwa opiekuńczego. Najwyższy wskaźnik zaufania w 2012 roku został odnotowany w Danii – 20,5, następnie w Norwegii – 19,7 i w Finlandii – 19,3. W tych państwach mieszkańcy wyrażali najsilniejsze przekonanie, że ludziom można ufać. W Polsce poziom zaufania wynosił 12,8, natomiast średni poziom zaufania badanych krajów europejskich wynosił 15,7. Społeczeństwo fińskie wykazuje również relatywnie wysoki poziom zaufania w stosunku do instytucji państwowych i polityków, co jest wyrazem poparcia dla ustroju demokratycznego. W 2012 roku w Finlandii wskaźnik zaufania do systemu prawnego wynosił 7,04, do policji 8,10, do polityków 4,83 (w Polsce wskaźniki te wynosiły odpowiednio: 3,66, 5,25 i 2,21; analogiczne wskaźniki w badanych krajach europejskich średnio wynosiły: 4,6, 5,42 i 3,19) [Sztabiński i Sztabiński 2014].

Ponadto Finowie przejawiają zdolność do kooperacji i dialogu społecznego. Na poziomie przedsiębiorstw dialog społeczny pomiędzy pracownikami a pracodawcami zapewnia lepszy obieg informacji, większą elastyczność

zarządzania przedsiębiorstwem i łatwiejsze dostosowanie do zmieniających się uwarunkowań rynkowych. Dialog społeczny pozwala także na bardziej racjonalne wykorzystanie zasobów ludzkich przedsiębiorstwa, zachęcając pracowników do wprowadzania zmian, doskonalenia zawodowego i zwiększania wydajności pracy. W konsekwencji dialog społeczny, skłonność do współpracy i wysoki poziom zaufania obywateli do administracji publicznej mają wpływ na uwarunkowania gospodarcze i wspierają rozwój regionalny Finlandii [Jauhiainen 2007].

Podsumowanie

Przedstawione powyżej przykłady wskazują na umiejętne zarządzanie władz publicznych Finlandii w celu pobudzenia rozwoju regionalnego i zbudowania innowacyjnej gospodarki. Ogromną rolę w tym procesie odegrało inwestowanie w edukację i budowanie przez wiele pokoleń wysokiego poziomu zaufania obywateli do administracji publicznej. Powstało wiele instytucji na poziomie krajowym i regionalnym, które wspierają współpracę pomiędzy nauką a biznesem i skutecznie stymulują powstawanie innowacji. Wykorzystanie niektórych fińskich rozwiązań pozwoliłoby na poprawę jakości kapitału ludzkiego i społecznego w Polsce.

Doświadczenia fińskie pokazują, że Polsce potrzebne jest efektywne i skuteczne gospodarowanie wiedzą na poziomie regionów. Istotnym czynnikiem budowania gospodarki opartej na wiedzy jest tworzenie systemu edukacji, który uwzględniałby specyfikę gospodarki regionu. Kierunki kształcenia powinny być dopasowane do lokalnej ekonomii, a tworzona wiedza i prowadzone badania w jednostkach naukowych powinny odpowiadać na potrzeby rynku. Absolwenci szkół wyższych – młoda klasa kreatywna – powinni mieć zagwarantowane zatrudnienie w regionie i przyczyniać się do rozwoju wiedzy na jego obszarze. Pozwoliłoby to na uzyskanie wyższej efektywności ponoszonych nakładów na edukację i praktyczne wykorzystanie kierunkowego wykształcenia. Obecnie biedniejsze, wschodnie regiony Polski zmagają się z problemem odpływu młodych, wykształconych osób do dużych aglomeracji miejskich lub poza granice kraju. Następuje efekt wymywania zasobów kapitału ludzkiego. Regiony te tracą potencjał intelektualny, szansę na rozwój i zmniejszenie dystansu do bogatszych regionów.

Ponadto skojarzenie nauki z podmiotami gospodarczymi poprzez szersze włączenie przedsiębiorstw w proces tworzenia wiedzy i innowacji umożliwiłoby podwyższenie wielkości nakładów na B+R i zwiększyło liczbę

składanych wniosków patentowych. Obecnie działalność badawczo-rozwojowa w Polsce finansowana jest głównie z budżetów instytucji publicznych, co nie zobowiązuje nikogo do wykorzystania efektów tych prac, łącznie z sektorem prywatnym, którego przedstawiciele uważają, że wyniki prac naukowców są zbyt abstrakcyjne, aby można było zastosować je w praktyce i skomercjalizować.

W fińskiej gospodarce istotną rolę odgrywa także wysoki poziom kapitału społecznego. Dlatego instytucje publiczne i podmioty stymulujące wzrost w Polsce powinny dążyć do zbudowania w regionie atmosfery wzajemnego zaufania, przejrzystości i współpracy w relacjach z otoczeniem. W Polsce jest jeszcze zbyt mało inicjatyw budujących porozumienie pomiędzy kluczowymi uczestnikami życia społeczno-gospodarczego, do których należy zaliczyć: jednostki samorządu terytorialnego, sektor przedsiębiorstw, instytucje sfery badawczo-rozwojowej, organizacje pozarządowe i społeczność lokalną. To na instytucjach publicznych spoczywa odpowiedzialność tworzenia środowiska przedsiębiorczości i innowacyjności w regionie, które jest warunkiem powstawania nowych konkurencyjnych przedsiębiorstw.

Prezentacja literatury oraz podanie Finlandii jako przykładu w niniejszym artykule może stanowić wstęp do dalszych rozważań na temat wpływu kapitału ludzkiego i społecznego na rozwój regionalny. Z wykorzystaniem danych statystycznych, w ujęciu przestrzennym i czasowym, można zbadać zróżnicowanie kapitału ludzkiego i społecznego w przestrzeni oraz zweryfikować, czy występuje tendencja do koncentracji wysokiej jakości kapitału ludzkiego i społecznego w dużych ośrodkach miejskich.

Bibliografia

- Becker, G., 1962, *Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis*, Journal of Political Economy, no. 70.
- Bourdieu, P., 1986, *The Forms of Capital*, w: Richardson, J.G. (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, Westport.
- Bratnicki, M., Strużyna, J. (red.), 2001, *Przedsiębiorczość i kapitał intelektualny*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice.
- Coleman, J., 1988, *Social Capital in the Creation of Human Capital*, American Journal of Sociology, vol. 94. Supplement: *Organizations and Institutions. Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure*, s. S95–S120.

- Cooke, P., 1992, *Regional Innovation Systems: Competitive Regulation in the New Europe*, Geoforum.
- Cote, S., 2001, *The Contribution of Human and Social Capital*, Canadian Journal of Policy Research, vol. 2.
- Domański, R.S., 1993, *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Drucker, P., 1994, *The Age of Social Transformation*, The Atlantic Monthly, November, s. 53–58.
- Etzkowitz, H., 2002, *The Triple Helix of University-Industry-Government, Implications for Policy and Evaluation*, Science Policy Institute, Stockholm, Working Paper, no. 11.
- Eurostat, 2013, *Europe in Figures. Eurostat Yearbook 2013*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Eurostat, 2015, *Database. Patent applications to the EPO by priority year, per million of inhabitants*, <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> [dostęp: 30.01.2015].
- Faggian, A., McCann, P., 2009, *Human Capital and Regional Development*, w: *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, Northampton.
- Florida, R., 2002, *The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, Basic Books, New York.
- Florida, R., 2003, *City and The Creative Class*, City and Community, vol. 2, iss. 1, s. 3–19.
- Friedmann, J., 1966, *A General Theory of Polarized Development*, w: Hansen, N.M. (ed.), *Growth Centres in Regional Economic Development*, Free Press, New York.
- Fukuyama, F., *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997.
- Grzeszczak, J., 2007, *Teoria biegunów wzrostu w warunkach polskich: przeszłość i teraźniejszość*, w: Lach, J., Borowic, M., Rachwał, T. (red.), *Procesy transformacji społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych struktur przestrzennych*, Instytut Geografii Akademii Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Kraków.
- Häyrynen-Alesto, M., Pelkonen, A., Teräväinen, T., Waltari, S., 2006, *Integrating Regional Policy with Technology Policy – The Experience of Finland*, Fennia, vol. 184, no. 1, s. 3–17.
- Herbst, M. (red.), 2007, *Kapitał ludzki i społeczny a rozwój regionalny*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Hirschman, A.O., 1958, *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, New Haven.
- Jabłoński, Ł., 2012, *Kapitał ludzki a konwergencja gospodarcza*, C.H. Beck, Warszawa.
- Jałowiecki, B., Szczepański, M., 2002, *Rozwój lokalny i regionalny w perspektywie socjologicznej*, Śląskie Wydawnictwa Naukowe, Wyższa Szkoła Zarządzania i Nauk Społecznych, Tychy.

- Janc, K., 2009, *Zróżnicowanie przestrzenne kapitału ludzkiego i społecznego w Polsce*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Jauhiainen, J., 2007, *Regional and Innovation Policies in Finland – Towards Convergence and/or Mismatch?*, *Regional Studies*, vol. 42, iss. 7, s. 1031–1045.
- Knack, S., Keefer, P., 1997, *Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-country Investigation*, *Quarterly Journal of Economics*, vol. 112, no. 4, s. 1251–1288.
- Kotuch, B., 2001, *Inwestowanie w kapitał ludzki a rozwój gospodarki*, w: Kotowicz-Jawor, J. (red.), *VII Kongres Ekonomistów Polskich*, t. IV, *Przedsiębiorczość i konkurencja*, J., PTE, Warszawa.
- Machlup, F., 1962, *The Production and Distribution of Knowledge in United States*, Princeton University Press, Princeton.
- Ministerstwo Gospodarki i Zatrudnienia Finlandii, 2014, *The Innovative Cities Programme (INKA)*, https://www.tem.fi/en/innovations/strategic_centres_and_clusters/innovative_cities_programme_%28inka%29 [dostęp: 30.01.2015].
- Myrdal, G., 1957, *Economic Theory and Under-developed Regions*, Gerald Duckwords, London.
- OECD, 1998, *Human Capital Investment, An international Comparison*, OECD Publishing.
- Przybysz, J., Sauś, J., 2004, *Kapitał społeczny, Szkice socjologiczno-ekonomiczne*, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań.
- Psacharopoulos, G., Wiles, P., 1981, *Early Education, Ability and Earning Capacity*, *International Journal of Social Economics*, vol. 7, no. 3, s. 132–136.
- Putnam, R., 1995, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, tłum.. J. Szacki, Znak, Kraków.
- Rogers, M., 2003, *A Survey of Economic Growth*, *The Economic Record*, vol. 79, no. 244, s. 112–135.
- Romer, P.M., 1990, *Endogenous Technological Change*, *Quarterly Journal of Economics*, vol. 98, s. S71–S102.
- Special Report. The Nordic Countries*, 2013, *The Economist*, February, 2nd.
- Storper, M., 1995, *The Resurgence of Regional Economics, Ten Years Later: The Region as a Nexus of Untraded Interdependencies*, *European Urban and Regional Studies*, vol. 2, no. 3, s. 191–221.
- Szczepański, M.S., 1989, *Modernizacja, rozwój zależny, rozwój endogenny. Socjologiczne studium rozwoju społecznego*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Sztabiński, P.B., Sztabiński, F. (red.), 2014, *Polska – Europa. Wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego 2002–2012*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.